

ΜΕΛΕΤΕΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ 14ης ΕΤΗΣΙΑΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

27 - 29 Απριλίου 1993

STUDIES
IN GREEK LINGUISTICS

PROCEEDINGS OF THE 14th ANNUAL MEETING
OF THE DEPARTMENT OF LINGUISTICS
FACULTY OF PHILOSOPHY
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

27 - 29 April 1993

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - 1993

Άννα Παναγιώτου

Η ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΒΙΩΣΗ Η ΑΡΧΑΙΟΠΙΝΗΣ ΑΝΑΒΙΩΣΗ;

Résumé

Ce rapport préliminaire d'une étude sur l'évolution du parler laconien à partir de la fin de l'époque classique, essaie : 1. de retracer d'après les textes épigraphiques l'influence exercée sur le dialecte laconien de la part de la *koiné* (ou de la *koinè*) ainsi que d'évaluer les facteurs historiques qui ont permis cette intrusion ; 2. d'expliquer la réapparition de textes pseudo-dialectaux à partir (et surtout durant) la période d'Adrien ; 3. trouver le fil conducteur entre le laconien et le tsaconien, dialecte néo-grec, actuellement rétréci dans le nord-est de la Laconie et qui, manifestement, conserve des traces d'une origine dialectale dorienne.

Le résultat d'une première enquête est qu'apparemment l'avatar du laconien, assez évolué et pénétré par la *koiné*, a pu survivre dans l'oral, au moins dans une partie de la Laconie. Dans l'écrit, et pendant la période impériale, ses traces sont masquées ou même déformées par une langue issue de la *koiné*, puriste et largement artificielle, incrustée de "laconismes d'apparat" ou de faux dialectismes.

ΣΟ. Η ανακοίνωση αυτή περιλαμβάνει τις πρώτες παρατηρήσεις για τη γλωσσική εξέλιξη στη Λακωνία από την ύστερη κλασσική εποχή και εφεξής, αποτελεί δε τμήμα ευρύτερης μελέτης για την Κοινή της Πελοποννήσου που έχω αναλάβει σε συνεργασία με τον κ. Cl. Brichhe του πανεπιστημίου Nancy II. Επικεντρώσαμε στην αρχή την προσοχή μας στη Λακωνία αφ' ενός λόγω της πληθώρας του επιγραφικού υλικού όλων των εποχών, της ιδιομορφίας του, αλλά και της παρουσίας στην περιοχή ιδιότυπου νεοελληνικού ιδιώματος, της τσακωνικής, η οποία υποτίθεται ότι συνεχίζει την αρχαία λακωνική διάλεκτο. Οι τυχόν γενετικές σχέσεις της πιθανολογούμενης ως αψιτηρίας (της λακωνικής) και της

καταλήξεως (της τσακωνικής) δεν έχουν ερευνηθεί σοβαρά, οι δε σχετικές παρατηρήσεις δεν ξεπερνούν συνήθως το επίπεδο των γενικοτήτων και των λεξιλογικών ως επί το πλείστον προσεγγίσεων και βεβαίως δεν έχει περιγραφεί ο ομφάλιος λώρος που υποτίθεται ότι συνέδεε τις γλωσσικές αυτές μορφές, δηλαδή η γλώσσα της ελληνιστικής, της ρωμαϊκής και της βυζαντινής εποχής.

S 1. Μέσα στα όρια περίπου του σημερινού νομού Λακωνίας μιλιόταν η λακωνική διάλεκτος, κλάδος της δωρικής. Διαλεκτικές επιγραφές από τον 5' π.Χ. αι., φιλολογικές και ιστορικές πηγές, γραμματεία, αποτελούν ένα σημαντικό για τη γνώση της διαλέκτου υλικό που καλύπτει περίπου μια χιλιετία.

Από την πρώιμη ελληνιστική εποχή εμφανίζονται στα επιγραφικά κείμενα της περιοχής (όπως βεβαίως σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές) στοιχέια μη λακωνικά, προερχόμενα από την Κοινή κυρίως, στη φωνολογία, τη μορφολογία, τη σύνταξη και το λεξιλόγιο. Στα τέλη δε της ίδιας περιόδου έχουμε επιγραφές συντεταγμένες εξ ολοκλήρου στην Κοινή. Κατά τον β' αι. μ.Χ. όμως, επιγραφές που χαρακτηρίζονται διαλεκτικές εμφανίζονται στη Λακωνία. Όλοι οι ερευνητές μιλούν για ανάσταση (το "εκ νεκρών" που προϋποθέτει κάθε ανάσταση τεχνηέντως αποσιωπάται), ανασωπύρωση, ή αναβίωση "of the use of the dialect...probably representing crudely what still survived as a patois..."¹. Κατόπιν χάνονται τα ίχνη της νεκραναστημένης διότι ουδείς ενδιαφέρεται να περιγράψει τα κείμενα και να παρακολουθήσει τη διάλεκτο της Λακωνίας μετά τον β' αι. μ.Χ. Τον 16' αι. ακούμε για πρώτη φορά για τη "βάρβαρη γλώσσα" που μιλούσαν οι "Τζάκωνες", απόγονοι των "εκβαρβαρωθέντων Λακώνων"². Αργότερα, αυτή η ίδια "βάρβαρη γλώσσα", χάρις στη φιλολογία του περασμένου αιώνα, εμβαπτισμένη στα νάματα του λακωνικού κλέους, εξέρχεται εξευγενισμένη και τροπαιοφόρος ως αυθεντική κληρονόμος και απρόσκοπτη συνέχεια της λακωνικής διαλέκτου.

Αλλά ας δούμε σοβαρότερα τα πράγματα.

S 2. Όπως ήδη ανέφερα, η μελέτη αυτή είναι βασισμένη στο επιγραφικό υλικό της περιοχής. Από τη Λακωνία προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός διαλεκτικών κειμένων — περίπου διακόσια

πενήντα — γραμμένα σε λακωνικό αλφάβητο και γύρω στα πενήντα σε ιωνικό, αριθμός που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια σχετικά ικανοποιητική εικόνα της διαλέκτου από την πρώιμή της φάση.

Το λακωνικό αλφάβητο, συγγενές των αλφαβήτων της Μεσσηνίας, της Αρκαδίας, της Ήλιδας και της ανατολικής Αργολίδας³ παρουσιάζει, όπως είναι αναμενόμενο για ιστορικούς λόγους, ομοιογένεια σε όλη τη Λακωνική και τις παραμεθόριες περιοχές προς την Αρκαδία και την Αργολίδα⁴. Δεν είμαι σε θέση να πω με βεβαιότητα μέχρι πότε χρησιμοποιήθηκε το λακωνικό αλφάβητο και από πότε αντικαταστάθηκε από το ιωνικό: στα τέλη του ε' αι. π.χ.; στο πρώτο ήμισυ του δ'; Το πρόβλημα στη Λακωνία, όπως και αλλού, είναι η ακριβής χρονολόγηση των κειμένων. Όπως είναι γνωστό, κατά το ά ήμισυ του δ' αι. στις περισσότερες περιπτώσεις, η χρήση του ανατολικού ιωνικού αλφαβήτου γενικεύθηκε σε όλες ανεξαιρέτως τις ελληνόφωνες περιοχές. Η αντικατάσταση του επιχωρίου αλφαβήτου συνδέεται άρρηκτα με την εμφάνιση στοιχείων της κοινής στη γλώσσα των επιγραφών.

Από το 371 π.χ.⁵ και εξής⁶, η Σπάρτη γνωρίζει για πρώτη φορά στην ιστορία της μια σειρά από συντριπτικές ήττες που την εκτοπίζουν οριστικά από τη θέση της πρώτης στρατιωτικής δύναμης. Εκτός από τις τεράστιες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό, οι ήττες έδωσαν το έναυσμα, ή μάλλον έφεραν στην επιφάνεια, τα παλαιά κοινωνικά προβλήματα στην κατάπνιξη των οποίων είχε στηριχθεί το ιδιότυπο σύστημα της σπαρτιατικής πολιτείας⁷. Μέσα σε αυτό το πολιτικά ρευστό πλαίσιο τοποθετώ τις αλλαγές στη γραφή, διότι μου είναι δύσκολο να φαντασθώ οποιαδήποτε αλλαγή στη Σπάρτη προς αυτή την κατεύθυνση τον ε' αι. π.χ. Βεβαίως, το ιωνικό αλφάβητο δεν επεκράτησε από τη μια μέρα στην άλλη. Έχουμε επίσημα κείμενα αυτής της μεταβατικής περιόδου, κατά τη γνώμη μου του β' ή του γ' τετάρτου του δ' αιώνα όπως το /G V.1, 689, όπου στη λέξη ΗΙΑΡΕΩΝ συνυπάρχει το Ω με το ανοικτό ήτα, το τελευταίο όμως όχι για τη δήλωση του /ε:/, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά για τη δήλωση του δασέως πνεύματος το οποίο σταθερά δηλώνεται στο λακωνικό αλφάβητο. Μία απελευθερωτική πράξη των αρχών του δ' αι. από το Τάιναρο (/G V.1, 1232) έχει ανοικτό ήτα (Η) για τη δήλωση του δασέως πνεύματος (Πάσιδανι, Αθήλιππον) αλλά

και του /ε:/ σε μια περίπτωση ('Ανδρομέδης), το οποίο όμως ο χαρακτήρας φρόντισε να διορθώσει σε Ε, αναμενόμενο στο επιχώριο αλφάβητο, ενώ στο ανάθημα /GV.1, 1313 από τις θαλάμες βρίσκουμε Ω (2 στις 2 περιπτώσεις, τῶι 'Αγλαπιῶι) και κλειστό ήτα (Η) για τη δήλωση του /ε:/ (ΑΝΕΩΗΚΕ).

§ 3. Κατά τον γ' και το πρώτο ήμισυ του β' αι. π.Χ. συνεχίζεται η παρακμή του σπαρτιατικού κράτους⁸. Οι αλληπάλληλες εχθρικές επιδρομές στη Λακωνία έχουν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της σπαρτιατικής χώρας. Οι λεηλασίες που ακολουθούν, οι συντριπτικές απώλειες σε άνδρες που συνεπάγονται οι συνήθως χαμένες μάχες, ο εξανδραποδισμός των γυναικοπαίδων, η αναγκαστική προσφυγή στη στράτευση Ειλώτων⁹, η ανεξαρτησία των Περιοίκων που σχηματίζουν από το 195 π.Χ. ένα *κοινὸν* προκαλούν εκρηκτικά κοινωνικά προβλήματα στη Σπάρτη. Δύο από τους βασιλείς επιχειρούν, το 242 ο 'Αγίς Δ' και το 227 ο Κλεομένης Γ', κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές¹⁰. Η εσωτερική αντίδραση εναντίον αυτών των αλλαγών εκ μέρους της καθεστηκυίας τάξεως της ίδιας της Σπάρτης αλλά και η ενεργητική και άμεση εναντίωση άλλων ελληνικών δυνάμεων, κυρίως της Αχαικής Συμπολιτείας, επεσώρευσαν στην πόλη συντριπτικές ήττες για άλλη μια φορά¹¹. Οι συνεχείς τριβές και κυρίως η ενσωμάτωση για ένα διάστημα της Σπάρτης στην Αχαική Συμπολιτεία είχε, όπως αναφέρεται από τις πηγές, επιπτώσεις ευρύτερες από πολιτικές¹². Είχαν άραγε αυτές οι ιστορικές και θεσμικές αλλαγές επιπτώσεις και στη γλώσσα; Είναι πιθανόν, τουλάχιστον παροδικά για τη γραφομένη γλώσσα, κυρίως των δημοσίων κειμένων. Αλλά καθώς αφ' ενός η αχαική έχει γενετική συγγένεια με τη λακωνική και αφ' ετέρου κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή δεν μπορούμε σοβαρά να μιλάμε πλέον για δωρικές διαλέκτους αλλά για την κοινά¹³, η διάκριση ξένων, πλην των αττικών, στοιχείων είναι πολύ δύσκολη στις επιγραφές της Λακωνίας.

Η επέμβαση του ρυθμιστού πλέον των ελληνικών πραγμάτων, της Ρώμης, θα φέρει το τελειωτικό κτύπημα, μέχρι την οριστική ενσωμάτωση της Σπάρτης στο ρωμαϊκό κράτος το 146 π.Χ.¹⁴.

Ὡς τμήμα της αυτοκρατορίας, κυρίως από τον Αύγουστο και έπειτα¹⁵, η πόλη θα απολαύσει μιας, κατά κάποιον τρόπο, προνομιακής μεταχειρίσεως, για λόγους ιστορικών συγκυριών αλλά και ιδεολογικούς, επειδή η Ρώμη εύρισκε στο παρελθόν της Σπάρτης ένα πρότυπο.

Η συνεχής αιμορραγία της Σπάρτης σε ανθρώπινο δυναμικό και οι ιστορικές της περιπέτειες καθ' όλη την ελληνιστική εποχή φαίνονται ολοκάθαρα, νομίζω, στα κείμενά της: κατά τον γ' και το πρώτο ήμισυ του β' αι. έχουμε γενικά ολιγάριθμα κείμενα, τα οποία παρουσιάζουν εμφανή ίχνη υποχώρησης της διαλέκτου. Στα μεν δημόσια κείμενα η σύνταξη και το τυπικό είναι της Κοινής, όπως στα ανάλογα δημόσια κείμενα που βρίσκουμε από την μια ως την άλλη άκρη του ελληνοφώνου κόσμου, στα οποία όμως προστίθενται κατά περίπτωση, είτε μορφολογικά στοιχεία της λακωνικής, για παράδειγμα γενική πληθυντικού των λεγομένων πρωτοκλίτων σε -ἄν (*τῶν κοτύρτατῶν* σε ψήφισμα από την Κοτύρτα που χρονολογείται μετά το 195 π.χ., /GV.1, 96111, *τῶν πολιτῶν* σε ψήφισμα από τη Σπάρτη του δ' τετάρτου του γ' ή του α' τετάρτου του β' αι. π.χ., /GV.1, 47-8), γενική ενικού *μῆσαντί μῆς* (/GV.1, 412, /GV.1, 93512 από τα Κύθηρα), απαρέμφατα σε -εν (*εἰς* /GV.1, 49, /GV.1, 96110, αλλά και ἦμεν¹⁶, Κοτύρτα, β' αι. π.χ., /GV.1, 96216, (ἐκ)δόμεν, /GV.1, 512, 18), γ' πληθ. πρόσ. προστακτικής σε -ντω αντί της κατάληξης -ντων της Κοινής (ἀναγραφάντω, /GV.1, 96121, γίφραφίαντίτω, δόντω, [παρεχ]όντω, Σπάρτη, β' αι. π.χ., /GV.1, 71, 45-6), είτε λεξιλογικοί όροι διαλεκτικής προελεύσεως ή τουλάχιστον, εμπνεύσεως (π.χ. *πόθοδος* αντίστοιχο του αττικού πρόσοδος, Σπάρτη, /GV.1, 41, /GV.1, 83, β' αι. π.χ.).

S 4. Από το 192 π.χ. που η Σπάρτη γίνεται δια της βίας και κατά διαλείμματα τμήμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, στα δημόσια κείμενα, ψήφισματα, τιμητικές επιγραφές, τα λακωνίζοντα αυτά στοιχεία όλο και λιγοστεύουν. Βρίσκουμε συνήθως μέχρι και τον α' αι. π.χ. — και αυτά σε φθίνουσα συχνότητα — τα συνήθη σε όλες τις δωρικές και δωρίζουσες (και όχι μόνο, βέβαια) περιοχές, *δ' πόλις τῆς βουλῆς* να *διαιθίζων* ένα κείμενο κατά τα άλλα στην Κοινή. Βρίσκουμε ακόμα κείμενα συντεταγμένα στην Κοινή, αλλά "κεντημένα" με τεχνικούς όρους ή λεξιλογικά διαλεκτικά

απολιθώματα, είτε νεολογισμούς καμωμένους με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία πάνω στο πρότυπο αυτού που φαντάζονταν ότι ήταν κάποτε η πατρογονική διάλεκτος¹⁷. Τα μεταγεγραμμένα από τη λατινική κείμενα, οι αυτοκρατορικές επιστολές, τα διατάγματα κλπ. είναι στην κοινή· στην ίδια γλωσσική μορφή είναι γραμμένες και οι δημόσιες επιγραφές της εποχής του Τραϊανού, στις αρχές του β' αι. μ.Χ. (π.χ. /GV.1, 18, 19, 20).

Στα ιδιωτικά κείμενα τα πράγματα είναι κάπως πιο περίπλοκα. Τα μεν ενεπίγραφα επιτύμβια μνημεία είναι σπάνια μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση για ιστορικούς λόγους: σύμφωνα με τον Πλούταρχο, στη λυκούργειο νομοθεσία υπήρχε ρητή απαγόρευση εγγραφής σε επιτύμβιες στήλες του ονόματος του νεκρού *πλὴν ἀνδρὸς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς λεχούσας ἀποθανόντων* (Λικούργος 27.3)¹⁸. Και φαίνεται ότι μέχρι τον β' αι. π.Χ., όσο δηλαδή ήταν σε εφαρμογή (λιγότερο ή περισσότερο) η "πάτριος πολιτεία", οι κανόνες αυτοί γενικά τηρήθηκαν. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, τα λακωνικά επιτύμβια δεν διαφέρουν σε τίποτα από αυτά των υπολοίπων περιοχών. Όπωςδήποτε, τα επιτύμβια και οι αναθέσεις στα ιερά είναι, από τη φύση τους σύντομα κείμενα, άρα δυσκολότερα αναγνωρίσιμα από γλωσσική άποψη. Οι δε αναθηματικές επιγραφές, όπως κάθε τι που σχετίζεται με τα θεία, παρουσιάζουν διαχρονικά, νομίζω σε όλες τις γλώσσες και τους πολιτισμούς, αξιοσημείωτη συντηρητικότητα. Έτσι, δεν είναι απορίας άξιον γιατί θα πρέπει να πάμε στον α' αι. π.Χ. για να βρούμε αρκετά αναθήματα στην κοινή, τα οποία όμως είναι αριθμητικά λιγότερα από τα διαλεκτικά (ή αυτά που μοιάζουν διαλεκτικά) και τα ψευδοδιαλεκτικά. Τι κάνει ένα διαλεκτικό κείμενο από τη Λακωνία να ξεχωρίζει από ένα ψευδοδιαλεκτικό; Η επιτυχία της "καθαρεύουσας" που χρησιμοποιείται. Εξηγούμαι: μερικές φορές τα κείμενα από διαλεκτική άποψη είναι άψογα, μορφολογία, τυπικό, λεξιλόγιο. Σε άλλα κάτι είναι ψεύτικο, όπως υβρίδιο: (*Ἀρτέμιτιαντί Ἀρτάμιτι* προῖδν διασταύρωσης του διαλεκτικού με τον τύπο της κοινής¹⁹), ψευδολακωνισμοί (για παράδειγμα, δωρικού τύπου μετοχή *νικάσας* αντί *νικήσας* αλλά ο λακωνικός διαλεκτικός τύπος είναι *νικάσας* και αργότερα *νικάας*, με σύληση του μεσοφωνηεντικού /s/)²⁰, κάποτε το λατρευτικό επίθετο είναι στην κοινή, *ἡρθεῖα*²¹, κάποτε έχουμε

τους αναμενόμενους όρους αλλά ξεφεύγει μια γενική σε -ου αντί για -ω που περιμέναμε στη διάλεκτο (Δαμίσπου τ/ού/ Ἀβελήτου α' αι. π.χ., /O V.1, 465). Προφανώς αρκετός κόσμος, οπωσδήποτε η άρχουσα τάξη, ήταν σε θέση στον α' π.χ. αι. να συντάξει ένα σύντομο κείμενο στη λακωνική. Μιλούσε κι όλα τη διάλεκτο στο σπίτι του; Προφανώς ναι, αλλά άγνωστο σε ποιο βαθμό. Η Διοίκηση; αυτή χρησιμοποιούσε την Κοινή όπως είναι σαφές από την εμφανή αδεξιότητα των συντακτών των κειμένων να δώσουν ένα εκτενές κείμενο στη λακωνική. Υποψιάζομαι ότι από τη μέση ελληνιστική περίοδο και έπειτα οι διοικήσεις των πόλεων των ελληνοφώνων περιοχών είχαν στα αρχεία τους για τις μεταξύ τους σχέσεις ένα πρότυπο κειμένου συντεταγμένο στην Κοινή, το οποίο το διάνθιζαν λιγότερο ή περισσότερο για να φαίνεται "δωρικό", "θεσσαλικό", "κρητικό", ή ό,τι άλλο, ανάλογα με την περιοχή. Το πρότυπο, ο σκελετός, δηλαδή η σύνταξη και το ύφος παρέμενε αττικός. Τα υπόλοιπα ήταν επένδυση και παραλλαγές.

S 5. Από την εποχή του Αδριανού (117-138 μ.χ.) και αργότερα του Αντωνίνου (138-161 μ.χ.) οι ελληνόφωνοι της αρκετά ομοιογενούς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αρχίζουν (εμφανώς τουλάχιστον) να ενδιαφέρονται για την προβολή του ενδόξου παρελθόντος τους, όχι, νομίζω, συνολικά ως Έθνος, σε ανταγωνισμό προς άλλα εθνικά σύνολα της αυτοκρατορίας, αλλά ως υποσύνολα του ελληνικού κόσμου που αυτονόητα αποτελούσε με τη σειρά του μέρος του ρωμαϊκού. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σε μια "αναγέννηση", όχι απλώς της ελληνικής παράδοσης γενικώς, αλλά και του παλιού τοπικού χρώματος και της τοπικής ιδιομορφίας ή ό,τι πίστευαν οι Έλληνες ότι ήταν αυτό. Στην Αιολίδα, για παράδειγμα, παρουσιάζονται κατά την ίδια περίοδο διαλεκτικά και ψευδοδιαλεκτικά (ακόμα και πεζά) κείμενα, τα οποία μερικές φορές συντάσσονται με πρότυπο τη λυρική ποίηση του Αλκαίου και της Σαπφούς, δηλαδή στη μορφή που είχε η διάλεκτός τους 7-8 αιώνες νωρίτερα²². Η ίδια τάση παρατηρείται και στη Λακωνία με αποτέλεσμα να γεμίσει μεταξύ άλλων το ιερό της Ορθείας Αρτέμιδος στη Σπάρτη από ψευδοδιαλεκτικές επιγραφές.

S 6. Όσο για τα λακωνικά ανθρωπωνόμια, παρ' όλο που είναι γνωστό ότι διαχρονικά έχουν μικρή σχέση με τη γλώσσα αυτή καθ' αυτή, σημειώνω απλώς ότι τα τυπικά λακωνικά ονόματα γίνονται σπάνια κατά την αυτοκρατορική περίοδο στα κείμενα των μη επωνύμων. Αντίθετα, χρησιμοποιούνται από την τοπική αριστοκρατία αδιαλείπτως, συνηθέστατα σε συνδυασμό με ρωμαϊκού τύπου ονόματα. Φαίνεται ότι η παράδοση είχε πάντοτε στην Ελλάδα κοινωνική σημασία και πολιτική χρησιμότητα.

S 7. Όπως έδειξε πειστικά ο Antony SPAWFORTH (*Sparta*), χάρις στους τοπικούς παράγοντες που ταχύτατα απετέλεσαν τμήμα της πελατείας της ρωμαϊκής αριστοκρατίας και εκρωμαϊώθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό, η Σπάρτη έγινε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ένα είδος μουσείου. Φαίνεται πως ένα μέρος των εισοδημάτων των κατοίκων της πόλης προερχόταν από αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε "τουριστικό ρεύμα", καλλιεργημένους ανθρώπους με οικονομική επιφάνεια που ήθελαν να γνωρίσουν τα χώματα που έζησαν ο Λυκούργος και ο Λεωνίδας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται αυτές οι πανηγυριώτικες εν πολλοίς αναβιώσεις αρχαίων τελετών στη Σπάρτη για τις οποίες έχουμε πληροφορίες από τις πηγές. Τις μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνουν οι επιγραφές της εποχής, πλήρεις παλαιικών όρων, τους οποίους οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές εντάσσουν χωρίς επιφύλαξη στο γλωσσικό θησαυρό της παλιάς λακωνικής διαλέκτου, εξ ου και τα ετερόκλητα στοιχεία που φέρουν τον χαρακτηρισμό "λακωνικά" στα περισσότερα εγχειρίδια.

Δεν υπονοώ ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο όλα στη Σπάρτη ήταν πλαστά και, ίσως, γραφικά. Αυτό που εννοώ είναι ότι η ως τώρα αποκαλούμενη "επιβίωση της λακωνικής διαλέκτου" μέχρι τον β' αι. μ.Χ. δεν είναι παρά ένας "καθαρευουσιανισμός" του γραπτού λόγου της εποχής. Ως τέτοιος εξέφραζε την ιδεολογία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας που έτσι απαντούσε στις απαιτήσεις μιας δεδομένης συγκυρίας.

S 8. Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στις επιγραφές της μετανωνινείου περιόδου. Μετά από την πεντηκονταετία της "ελληνικής αναγέννησης" τα φαινόμενα που περιέγραφα παρουσιάζονται εξασθενημένα· κατά τον γ' αι. μ.Χ. απαντούν σποραδικά ψευδο-

διαλεκτικοί όροι ή διαλεκτικός χρωματισμός στα αναθήματα κυρίως (π.χ. στην /GV.1, 314), όχι όμως ψευδοδιαλεκτικές επιγραφές. Τον 8^ο αι., με την επικράτηση του Χριστιανισμού, κάθε στοιχείο που θύμιζε την αρχαία θρησκεία σβήνει. Και το διαλεκτικό χρώμα — όχι μόνο στη Λακωνία βέβαια — ήταν ένα από αυτά. Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές της Λακωνίας που έχω υπ' όψη, όλες σχεδόν κτητορικές ή επιτόμβιες, είναι συντεταγμένες στην Κοινή της εποχής, είτε στην εκκλησιαστική λογία γλώσσα, είτε και στις δύο μαζί.

§ 9. Ας συνοψίσω. Με ένα σώμα επιγραφών από τη Λακωνία που ξεπερνά τα 2.200 κείμενα και καλύπτει μία περίοδο 26 αιώνων, από τον 7^ο π.Χ. ως τον 18^ο μ.Χ., προσπάθησα να διαγράψω τη γλωσσική ιστορία της περιοχής. Η λακωνική διάλεκτος έπαψε για ιστορικούς λόγους να χρησιμοποιείται στον γραπτό λόγο σταδιακά, ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια. Πολιτιστικές συγκυρίες επέτρεψαν την τεχνητή διαιώνιση μερικών όρων ή την εφεύρεση νεολογισμών στον γραπτό λόγο αρκετούς αιώνες αργότερα. Τι έγινε στον προφορικό; Η τσακωνική, με τα ιδιότυπά της στοιχεία, μερικά από τα οποία φαίνεται ότι αποκλείουν διαχρονικά το πέρασμα από τον δίαυλο της Κοινής, αποτελεί ένδειξη ότι στον προφορικό λόγο είχαν διατηρηθεί μερικά στοιχεία της παλαιάς διαλέκτου. Ίσως τελικά από μία περίοδο κι έπειτα η γραφή απέδιδε μια συγκεκριμένη γλωσσική μορφή (εννοώ την Κοινή) σε βάρος μιας άλλης που δεν γραφόταν πια, (εννοώ μια εξελιγμένη μορφή της διαλέκτου). Αυτή η τελευταία μιλιόταν πάντοτε, παράλληλα και ερήμην της γραφομένης γλώσσας, περιχαρακωμένη στους δικούς της ρόλους, στριμωγμένη ανάμεσα στο σπίτι και στο χωράφι, αλλά, φαίνεται, ζωντανή και διαφορετική.

1 BUCK, *Gr. Dial.*, 161, 180, 272-273.

2 Τα παραθέματα στον G. DEVILLE, *Étude du dialecte lakonien* (Paris 1866), 29-30.

3 JEFFERY, *LSAG* 184.

4 JEFFERY, *ό.π.*, 185.

5 Οι ιστορικές αναφορές που ακολουθούν έχουν σκοπό να αποτελέσουν ένα ιστορικό πλαίσιο για τη γλωσσική μεταβολή και να την ερμηνεύσουν. Η ιστορική αναδρομή βασίζεται στις παρακάτω μελέτες: K. M. T. CHIMES, *Ancient Sparta. A Re-examination of the Evidence* (Manchester University Press 1949) και κυρίως P. CARTLEDGE - A. SPAWFORTH, *Sparta*.

6 Το 371 στα Λεύκτρα οι Σπαρτιάτες ηττώνται κατά κράτος για πρώτη φορά στην ιστορία τους, από τους Θηβαίους και τους συμμάχους τους. Η Σπάρτη θα χάσει οριστικά τη θέση της υπερδύναμης. Ένα χρόνο αργότερα, η Λακωνική υφίσταται βολωτική επιδρομή. Λόγω των εκτεταμένων απωλειών οι Σπαρτιάτες αναγκάζονται να εξοπλίσουν 6.000 Είλωτες. Ο Αριστοτέλης το είχε διείδει: η έκλειψη της Σπάρτης οφειλόταν στην ολιγανθρωπία. Παρεπόμενα της ήττας από τον εξωτερικό εχθρό: ο βασιλιάς Αγησίλαος εξουδετερώνει δύο στάσεις. Προφανώς η φτώχεια και η ήττα έφεραν στην επιφάνεια χρονίζοντα κοινωνικά προβλήματα. -Το 362, μετά από επιδρομή μέχρι τα περίχωρα της Σπάρτης, ο Επαμεινώνδας σκοτώνεται στη Μαντίνεια, στη μεγαλύτερη από αριθμητική άποψη μάχη που δόθηκε μεταξύ Ελλήνων και η οποία έληξε με νέα μεγάλη ήττα των Σπαρτιατών. -24 χρόνια αργότερα, το 338, ο Φίλιππος πραγματοποιεί επιδρομή μέχρι το Γύθειο, στον Λακωνικό κόλπο. Παραμεθόριες περιοχές, για αιώνες λακωνικές, χάνονται για τη Σπάρτη. -Επτά μόλις χρόνια αργότερα, το 331, στη μάχη της Μεγαλοπόλεως, φονεύθηκαν 5.000 Λακεδαιμόνιοι που αντιμετώπισαν ανεπιτυχώς τους Μακεδόνες του Αντιπάτρου.

7 Εννοώ την έντονη και από αιώνες αντιπαράθεση Περιοίκων, Νεοδαμωδών και Υπομειόνων με τους Σπαρτιάτες που απηχεί μεταξύ άλλων ένα απόσπασμα των *Ελληνικών* (Γ', 3.6) του Ξενοφώντος: "Όπου γάρ έν τούτοις τις λόγος γένοιτο περί Σπαρτιατών, ούδένα δύνασθαι κρύπτειν τὸ μή ούχ ήδέως ἂν καί ὤμων έσθίειν αὐτών".

8 Μαντίνεια, 294 π.Χ.: ήττα των Σπαρτιατών από τον Δημήτριο Πολιορκητή και δεύτερη συνακόλουθη ήττα σε λακωνικό έδαφος αυτή τη φορά. -Μετά το 281/280 π.Χ. νίκη των Αιτωλών, συμμάχων του Αντιγόνου Γονατά επί των Σπαρτιατών. -Από το 275 π.Χ. εισβολές του Πύρρου στη Λακεδαιμόνα, ιδιαίτερα στην Α. Λακωνική. -Το 240/239, μετά από επιδρομή στη Λακωνική, οι Αιτωλοί φεύγουν παίρνοντας 50.000 ανδράποδα από την περιοχή. -Συντριπτική ήττα του Κλεομένη από τον

Αντίγονο Δώσωνα το 222 στη Σελλασία. Από τους 6.000 Λακεδαιμονίους επιζούν 200. Κατάληψη της Σπάρτης και απώλεια των πολιορκιών των Περιόικων στα Β. και στα Δ. της Λακωνικής.

⁹ Το 223/222 π.Χ. εξοπλίζονται 2.000 Είλωτες μετά από μια σειρά από ήττες και εδαφικές απώλειες των Σπαρτιατών υπό τον Κλεομένη. Μετά το 206 απελευθερώνεται επί Νάβιος άγνωστος αριθμός Ειλωτών.

¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι γύρω στο 244 π.Χ. μόνο 700 Σπαρτιάτες έχουν πολιτικά δικαιώματα· από αυτούς οι 100 είναι πλούσιοι γεωκτήμονες, οι 600 έχουν τον κλήρο τους υποθηκευμένο, ενώ οι Υπομείονες, χωρίς πολιτικά δικαιώματα, ανέρχονται κατά την ίδια εποχή σε 2.000. Για την ~~άνισπλῆξιν~~ του αριθμού των πολιτών (άρα και των στρατιωτών) που είχε δραστικά μειωθεί και τα κοινωνικά προβλήματα που έτεινε να επιλύσει η καταφυγή σε ένα τέτοιο μέτρο βλ. τελευταία την ανάλυση του R. LOUIS, στο *L'Étranger dans le monde grec II* (Nancy 1991 [1992]), 251-255.

¹¹ 218 π.Χ., επιδρομή του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας μέχρι το Τάϊναρο, απ' όπου γυρίζει συναποκομίζοντας πλούσια λεία. -Το 207 στη Μαντίνεια, βαρεία ήττα των Λακεδαιμονίων (4.000 νεκροί) από την Αχαική Συμπολιτεία. -Νέα ήττα των Λακεδαιμονίων από την Αχαική Συμπολιτεία το 205 και συνακόλουθη επιδρομή των στρατευμάτων της τελευταίας υπό τον Φιλοποίμενα μέχρι τη Σελλασία.

¹² Πρβ. Παιουσανία. VIII.51.3.

¹³ Πρβ. Buck, *Gr. Dial.*, 179 § 279.

¹⁴ Το 195 π.Χ. αποκλεισμός από τα ρωμαϊκά στρατεύματα και επιδρομή στην Α. Λακωνική. Ήττα του Νάβιος από τον Φλαμινίο. -Δύο χρόνια αργότερα, νέος πόλεμος κατά της Ρώμης. Το 192 κατάληψη της Σπάρτης από τον Φιλοποίμενα, σύμμαχο των Ρωμαίων. Η Σπάρτη υποχρεώνεται να γίνει μέλος της Αχαικής Συμπολιτείας. -Νέα επίθεση του Φιλοποίμενος, ήττα των Λακεδαιμονίων. 3.000 πρώην Είλωτες πουλήθηκαν ως δούλοι. Εδαφικές απώλειες (Βελμινάτις). -149 π.Χ., αχαική επιδρομή στη Λακωνική. Η Σπάρτη αποσύρεται από την Αχαική Συμπολιτεία. Νέα επιδρομή των Αχαιών. 1.000 Σπαρτιάτες νεκροί και απώλεια των τελευταίων πόλεων των Περιόικων στα Β. και Α. της Σπάρτης. - 148/147 στρατωνισμός των δυνάμεων της Συμπολιτείας στις προαναφερθείσες περιοχές. Λιμός στη Σπάρτη. -Το 147 η Ρώμη αποφαινεται υπέρ της ανεξαρτησίας από την Αχαική Συμπολιτεία της Σπάρτης, μεταξύ άλλων.

Ένα χρόνο αργότερα η Συμπολιτεία κηρύσσει πόλεμο κατά της Σπάρτης και έμμεσα κατά της Ρώμης. Καταστροφή της Κορίνθου. Κήρυξη της "αυτονομίας" της Σπάρτης επαναφορά του "πατρίου πολιτεύματος".

15 Το 42 π.χ. επί Β' Τριανδρίας, η Σπάρτη στέλνει στρατεύματα στον πόλεμο κατά του Βρούτου. 2.000 Σπαρτιάτες νεκροί. Το 31 η Σπάρτη παίρνει το μέρος του Οκταβιανού στο Άκτιον.

16 Για τους δύο τύπους του απαρσμφάτου βλ. M. LEJEUNE, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien* (Paris 1972), 122-123.

17 Π.χ. /GV.1, 8, 11.

18 Πρβ. *Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων Ἐπιτηδεύματα* 18: (ο Λυκούργος) "ἀνείλε δὲ καὶ τὰς ἐπιγραφὰς τὰς ἐπὶ τῶν μνημείων, πλὴν τῶν ἐν πολέμῳ τελευτησάντων...". Είναι γνωστό εξ άλλου ὅτι απαγορευόταν και η δημοσίευση των νόμων: *μία μὲν τῶν ῥητῶν ἦν, ... μὴ χρῆσθαι νόμοις ἐγγράφοις* (Λυκούργος, 13.4 και 13.1)

19 Ο τύπος αυτός απαντά κατά την ίδια περίοδο και σε άλλες, υπό ευρεία έννοια, δωρικές περιοχές : βλ. J. MÉNDEZ DOSUNA, *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal* (Salamanca 1985), 63 § 8g.

20 /GV.1, 260, 261, 262, 263 κλπ.

21 Π.χ. /GV.1, 260, 261, 263, 275, 277.

22 R. HODOT, *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions, VIe s. a.C. - IVe s. p.C.* (Paris 1990), 22-23.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τα παραθέματα από τους αρχαίους συγγραφείς δίδονται σύμφωνα με τις εκδόσεις "Belles Lettres" ή "Loeb".

— BUCK, *Gk. Dial.*: C.D. BUCK, *The Greek Dialects* (Chicago-London 1955).

— *Sparta*: P. CARTLEDGE-A. SPAWFORTH, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities* (London-New York 1989).

— JEFFERY, *LSAG*: L. H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece* Revised Edition with a Supplement by A.W. JOHNSTON (Oxford 1990).

Λέξεις-κλειδιά

-Λακωνικό αλφάβητο, -το μιλησιακό αλφάβητο στη Λακωνία, -λακωνική διάλεκτος, -η Κοινή στη Λακωνία, -ψευδοδιαλεκτικά κείμενα στη Λακωνία, -σχέσεις προφορικού και γραπτού λόγου, -τσακωνική.